

Željko Milanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.42.09 Kamov Polić J.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.377-392
Originalni naučni rad

JANKO POLIĆ KAMOV I ČEZARE LOMBROZO: MODERNOST I POZITIVISTIČKA KRIMINOLOGIJA**

U radu se istražuje uticaj Čezara Lombroza na stavove Janka Polića Kamova iskazane u feljtonima koji su nastajali između 1907. i 1910. godine. Rad predstavlja prolegomenu daljih istraživanja uticaja fiziognomijskih teorija na književno delo Janka Polića Kamova i drugih modernista u hrvatskoj i srpskoj književnosti. Cilj rada je da pokaže veoma frekventno prisustvo Lombrozovih ideja koje, polazeći od fiziognomijskih i frenoloških osnova, vode ka zaključcima o zavisnosti karaktera od fizičkog izgleda, postojanju rasa, inferiornosti žena, nepromenljivosti odnosa nazadnog Juga i naprednog Severa i ka nizu drugih stereotipnih tvrdnji. Prisustvo Lombroza u Kamovljevim tekstovima je analizirano iz perspektive istraživača koji su proučavali uticaj pozitivističke kriminologije na društvena i umetnička kretanja. Rezultati rada se ogledaju u otkrivanju „lombrozizma” u Kamovljevim esejima koji je povezan sa njegovim razumevanjem ne samo savremenosti već i umetnosti. U radu se dolazi do zaključka da Kamov ne ostaje dosledan sledbenik i promoter ideja Čezara Lombroza i njegovih sledbenika kao i da je zbog toga moguće problematizovati njegovo mesto u okvirima moderne u hrvatskoj književnosti.

Ključne reči: fiziognomija, pozitivistička kriminologija, hijerarhija vrednosti, moderna u hrvatskoj književnosti.

Veza između čovekovog fizičkog izgleda i njegovih unutrašnjih karakteristika deluje kao rezultat rada zdravog razuma: kao veza koja je trajna i neporeciva. Međutim, ovakva veza nije rezultat jedino varljivog i željnog uopštavanja svakodnevnog iskustva, za koje se veruje da bi moglo da je potvrdi, već predstavlja sadržaj znanja koje se od antičkih vremena prenosi do danas i to u oblicima koji pretenduju na naučnost. Nezaobilazno mesto u prenošenju ovakve vrste znanja predstavlja i pozivanje na autoritete koji bi garantovali njegovu utemeljenost. Aristotel je nezaobilazan u studijama koje su težile dalekosežnom uticaju na politiku kao i u popularnim priručnicima namenjenim širem čitalačkom

* zeljko@ff.uns.ac.rs

** Rad je urađen u okviru projekta „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti” (178005) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

krugu. U *Karakterologiji Jugoslovena* Vladimira Dvornikovića (2000)¹ Aristotelu se pripisuje pokušaj stvaranja naučne uređenosti u „pojam karaktera, pojam koji ima svakako svoj biološki psihološki [sic!]” (Dvorniković, 2000: 40). Dvorniković smatra da je svako sledeće naučno razumevanje karaktera u direktnoj vezi sa shvatanjima antičke Grčke, da se pojam karaktera, mnogo puta odbacivan kao nenaučni, javljao uvek iznova važniji i potrebniji, odnosno da je vreme njegove renesanse nastupilo upravo sada kada se pojavljuje studija o karakteru Jugoslovena (Dvorniković, 2000: 40).

Dvorniković u velikoj meri sumira znanja o karakterologiji naroda koja su stvarana tokom veoma dugog perioda od Aristotela do početka Drugog svetskog rata i primenjuje ih u pokušaju da oslika „portre cele nacije” (Dvorniković, 2000: 18).² On primećuje da su fiziognomija i mimika, koje su ranije diskreditovane kao nenaučne discipline, ponovo uključene u metode „naučne karakterologije” (Dvorniković, 2000: 48).

Dvorniković preuzima i širi rasijalističke stavove o nižim i višim rasama ali je i oprezan kada je reč o donošenju zaključaka o karakteru naroda na osnovu izgleda – takve zaključke smatra površnim i po nekad nepravednim. Smatra da Lombrozova „antropologija kriminala” nije u potpunosti objasnila rasprostranjenost teških krivičnih dela (mnogo više krivičnih dela u južnim nego u severnim zemljama). Statistika koju donosi Lombrozo „mogla bi se samo jednim delom podvesti pod rasni faktor” (Dvorniković, 2000: 774). Iako odbacuje karakterizaciju naroda na osnovu spoljašnjeg izgleda, Dvorniković je uveren da „za pojedinca biće dijagnoze po fiziognomiji već mnogo pouzdanije (gruba, neandertalski atavistička lica u izvesnog tipa zločinaca itd.)” (Dvorniković, 2000: 774).

Put od biologije do etike i danas je neizbežna tema trivijalne literature, internet portala, štampe i drugih medija bez obzira na to da li je reč o deljenju rasijalističkih predrasuda ili traganju za idealom lepote. U predgovoru knjige

¹ Prvo izdanje je objavljeno 1939. godine (Beograd: Kosmos).

² Dvorniković pored Aristotela pominje i J.K. Lavatera (1741–1801). Lavater je svakako jedan od najpoznatijih i najuticajnijih fiziognomičara. Njegove fiziognomijske teorije nastale tokom poznog prosvetiteljstva prihvatili su mnogi romantičari. Imao je lične kontakte sa Geteom, Herderom i drugim figurama Sturm und Drang pokreta (Hall, 1977: 307), mada su ga Gete i Herder napustili tokom 90-ih godina 18. veka (Stemmler, 1993: 158). Hol takođe napominje da je Lavater imao „široki uticaj na književnost u Britaniji i Francuskoj” (Hall, 1977: 307). Smatra se da „osnovu Lavaterove fiziognomijske teorije predstavlja uverenje da je fizičko telo slika duhovne suštine boga” kao i da je jedan od ključnih njegovih stavova da „način na koji mislimo je obično analogan obliku našeg tela” (Stemmler, 1993: 157).

Misterija lica (Apostolov, 2008) psiholog J. Stanucanović kaže da autorka pokušava da čitaocima približi „obilje viševekovnog korisnika iz jedne oblasti – oblasti otkrivanja ljudske duše na osnovu izgleda glave i lica (fiziognomika)” (Stanucanović, 2008: 5). Ni on ne propušta da napomene kako je Aristotel „u razmatranju ovog pitanja [dao] veliki doprinos” (Stanucanović, 2008: 6), kao i da kaže kako istraživanja nisu potvrdila pretpostavke sledbenika fiziognomike ali i da je tajna uspeha ovakvih razmišljanja u njihovoj „jednostavnosti i očiglednosti gde nisu neophodni dokazi” (Stanucanović, 2008: 5).

Diskurs koji pretenduje na naučnost i njene šire domete (Dvorniković) i diskurs koji računa na nauku ali ne i na njene dokaze (Stanucanović) podjednaku pažnju posvećuju učenju o povezanosti lica i karaktera u prethodnim istraživanjima. Njima je zajedničko i beskrajno poverenje u mogućnost takvog razumevanja čovekove duše.

Vremenska i prostorna raširenost stavova o direktnoj i nezaobilaznoj povezanosti izgleda tela ili njegovih delova i čovekovog karaktera i dela koja iz njega proističu nije samo pokazala svoju mračnu stranu u politikama društvenog isključivanja pojedinaca i naroda već je imala i ogroman uticaj na umetnost i posebno na književnost. Grejem Titler kaže da je „drevni koncept čitanja lica oživljavao periodično u srednjem veku, renesansi i 19. veku” (prema Benedict, 1995: 312). Međutim, „korišćenje fiziognomije za opisivanje rasnih i socijalnih kategorija, štaviše, nastavljeno je u Evropi do Drugog svetskog rata” (Benedict, 1995: 312). Kraj 19. i početak 20. veka je vreme renesanse pojma karakter, kako bi to Dvorniković rekao. Iz perspektive fiziognomijskih disciplina koje omogućavaju čitanje karaktera to je i vreme snažnog uticaja ne samo Lavaterovih teorija već i vreme pojave još jednog autoriteta oličenog u italijanskom lekaru jevrejskog porekla, Čezaru Lombrozu, koji je na znanje koje su nagomilali Aristotel, Đambatista dela Porta, Lavater i drugi autori dodao svoje ideje (Wolfgang, 1961: 366).

Lombrozov uticaj nije bio raširen samo na politiku i krivične zakone već i na umetnost, o čemu svedoči i delo Janka Polića Kamova kome su bile itekako poznate ideje pozitivističke kriminologije. Kamov je mogao da upozna Lombroza već u hrvatskoj štampi s kraja 19. i početka 20. veka. Lombrozo je u to vreme sporadično prisutan na različite načine. Njegovo delo se osporava, koristi kao naučna ilustracija raznovrsnih stavova ili se neumereno veliča. U antisemitskom članku Ante Tresića Pavičića Lombrozo se naziva nadriučjenjakom koji zajedno sa drugim jevrejskim autorima proglašava „ludovima i izrodima sve genije svieta, sve

veće pjesnike, umjetnike i državnike” (Rane otadžbine, 1899).³ U vesti o zločinu koji je počinjen u Mariboru, „glasoviti talijanski učenjak” se pominje kao autor koji je pokušao da odgovori na pitanje da li se broj zločina smanjuje ili povećava (Grabežno umorstvo u Mariboru, 1903: 98). Ovaj članak prenosi Lombrozovu optimističnu procenu da će zločin sa vremenom u potpunosti nestati.⁴ Saveti o zdravom načinu života oslanjaju se na Lombrozove procene o dužini života ljubitelja alkohola (Zdravstvo, 1903, 339). Lombrozo je prisutan i kao lektira (Pismo iz Zagreba, 1905), a njegove knjige se oglašavaju u prodaji (Književnost, 1910: 338). Povodom sedamdeset godina od rođenja, biće objavljen tekst koji sadrži detalje Lombrozove biografije i primer njegovog naučnog uspeha u lečenju pelagre (Cesare Lombroso, 1906: 218).

Kamovu su mogli da budu poznati neki od ovih tekstova jer on u tekstu „Lombroso (fragmenti)” kaže da se o Lombrozu počelo pisati tek nakon njegove smrti kao i da je do tada objavljeno samo „nekoliko članaka o novoj kriminalnoj školi i nekoliko notica u raznim vijestima o njegovoj zaboravljenosti” (Kamov, 1958: 157). Kamov kritikuje hrvatsku javnost koja nije dovoljno upoznata sa Lombrozovim delom ali i prećutkuje da je do tada objavio značajan broj tekstova u kojima se govori o poznatom i uticajnom italijanskom autoru.

Janko Polić Kamov (1886–1910) putuje u Italiju 1907. godine i objavljuje svoj prvi članak pod naslovom „O djelu C. Lombrosa (Po njegovoj 70-godišnjici)”.⁵ Od ovog teksta pa do poslednjeg koji će napisati, Lombrozo je stalno mesto žanrovski raznorodnih članaka Janka Polića Kamova od kojih je najveći broj objavljen u listu *Pokret*. Manji broj tekstova je objavio u časopisima *Riječki novi*

³ Lombrozo (pravo ime H. Mordekai) se rano sukobio sa ocem koji je bio Jevrejin posvećen tradicionalnim vrednostima. Lombrozo je zagovarao fizičku i mentalnu higijenu, želeo je da Italiju izjednači sa drugim evropskim nacijama, Italijane sa juga zemlje je smatrao primitivnim i divljim, težio je razgraničenju između napredne Evrope i inferiornog Trećeg sveta, koristeći „rasističku paljbu zapadne demagogije” (Cavaglioni, 2011: 650), stvorio je „racionalnu osnovu evropskom imperijalizmu i američkoj rasističkoj društvenoj politici” (Cavaglioni, 2011: 653). Lombrozo, koji je „počeo sa odbranom a završio sa optužbom” (Cavaglioni, 2011: 656) Jevreja za Tresića Pavičića je predstavnik naroda koji se u Hrvatskoj širi geometrijskom progresijom, odlučuje o svemu, upravlja svetom i predstavlja najveću opasnost po Hrvate (veću od one koju donose Nemci, Mađari i Srbi) (Rane otadžbine, 1899).

⁴ Lombrozova teorija je uključivala negativnu eugeniku, sterilizaciju žena sa „defektnim genima”, „stvaranje kažnjeničkih kolonija, izolaciju inferiornih populacija i preventivno sprečavanje mogućnosti reprodukcije” (Cavaglioni, 2011: 655).

⁵ Lombrozo je rođen 1835. godine.

list, Zvono, Ilustrovani Obzor, Hrvatski đak, Mlada Hrvatska, Bosanska vila i Savremenik. Najrazličitije njegove teme neretko svoj epilog imaju u pokušaju da Italiju uporede sa Hrvatskom, odnosno da Hrvatskoj prenesu znanja i modele ponašanja modernog sveta. Kamov na taj način uspostavlja jasnu hijerarhiju vrednosti u kojoj postoje napredni i nazadni svetovi. Kamov je u svojim publicističkim tekstovima pisao o gradovima (Venecija, Rim, Bolonja, Napulj, Đenova, Marselj, Milano), delovima Italije (Sicilija, Sardinija, dve Italije), piscima (De Amičis, A.Đ. Barili, K. Goldoni, A.G. Matoš, Đ. Karduči, J. Baričević, S.S. Kranjčević, A. Orižani, E.A. Po...), Đ. Brunu, Garibaldiju kao i o antiklerikalnim protestima, neokatolicima, kamori, štrajkovima, socijalistima i anarhistima, Španskoj revoluciji, odbrani individualizma, oholosti vlasti... Kamov često uopštava i poseže za stereotipima, posebno o odnosu Severa i Juga (na činjenici da čovek sa Juga ne jede dovoljno možemo „bazirati prevagu degenerativnih karaktera na jugu Italije: lična asimetričnost, pigmejstvo, ispoljene čeljusti, niskoća čela, klapavost ušesa i zakašnjenje u menstruaciji” (Kamov, 1958: 113)), o ženama (na protestima protiv klerikalizma koje su izazvali seksualni skandali bile su samo tri žene među deset hiljada muškaraca i jedan od govornika je u tome video problem jer dok se oni bune, one „ližu oltare” (Kamov, 1958: 44)), o dvema Italijama („Italija je napučena dvjema jasno i stalno označenim i oprečnim rasama” (Kamov, 1958: 110)), o stanovnicima gradova („Napolitanac je neuredan, nepopravljiv, nediscipliniran” (Kamov, 1958: 197)). U navedenim primerima vidljiv je uticaj stavova koje je Lombrozo propagirao zajedno sa svojim sledbenicima. Lombrozo je južne Italijane smatrao nepopravljivo Drugim – „primitivnim, divljim, siromašnim, nasilnim, osvetoljubivim i korumpiranim” (Cavaglioni, 2011: 650); u studiji *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, koristeći citate iz dela Flobera, Šopenhauera, Zole, Molijera i drugih autora pronalazi dokaze „koji podupiru njegov zaključak da su žene ‘okorjele lažljivice’” (Čutura, 2016: 20). Kamov je uveren u to da je žena „uopće prema muškarcu inferiornija umno i moralno” (Kamov, 1958: 162), na isti način na koji je u to verovao i za Kamova, genijalni Lombrozo.

Kamov često u svojim člancima prenosi stavove drugih autora. On mnoge svoje članke organizuje na način koji sam opisuje u tekstu „Nord – sud”: „Moj će članak dakle biti u prvom redu letimični ekscerpt djela samoga i reklame; u drugom sinteza mojih opazaka: kandžija i ostruga” (Kamov, 1958: 110).⁶ U pomenutom

⁶ Kamov isti postupak koristi i u tekstovima „Dvije Italije”, „Pošast. Samostanski škandali u Italiji”, „Neokatolici u Italiji”, „Enciklika, Lombroso i škola”, „Sardinija” i drugim. Očigledna je njegova namera da ono o čemu piše utemelji na preciznim, statističkim

članku, Kamov preuzima statističke podatke o odnosu severa i juga Italije. Polazeći od pretpostavke da Italiju nastanjuju dve nepromenjive i suprotne rase i da se rasa „prosuduje po formi lubanje” (Kamov, 1958: 111), Kamov dolazi do zaključka da „Nord radi i producira; Sud ljenčari i troši” (Kamov, 1958: 112). U istom tekstu, on podseća i na stavove Đ. Ferera (jednog od Lombrozovih saradnika) o civilizaciji koja uporno beži od istoka na zapad i od juga na sever i neumorno hvali Lombrozovu knjigu *L'uomo delinquente* koja za kratko vreme pruža „više no za dugih osam godina uglađivanja, protančavanja i osvjetljavanja đачkih hlača” (Kamov, 1958: 118).

Kamovljev brat, Nikola Polić (1890–1960), govoreći o autorima koji su oduševljavali njegovog starijeg brata, kaže da su ga posebno „opijali” i „narkotizirali” *Stari zavet* (tamo su ga interesovali „blud, incest, onanija, sodomija i t.d.” (Polić, 1958: 24)), O. Vajld, E.A. Po i F.M. Dostojevski. Polić ističe da Kamov u svom prvom tekstu pisanom iz Italije kao da „najavljuje program svog publicističkog djelovanja” (Polić, 1958: 24). Na ovu činjenicu skreće pažnju i Ferluga-Petronio kada kaže da je Kamov tri teksta posvetio Lombrozu kod koga je pronašao opravdanje za svoje ponašanje izvan društveno prihvatljivog (Ferluga-Petronio, 2014: 32). Pored pomenutog teksta, Kamov pominje Lombroza u naslovu tekstova „Enciklika, Lombroso i škola” i „Lombroso (Fragmenti)”. Međutim, Lombrozo je daleko prisutniji u Kamovljevim feljtonima od pominjanja u naslovima. Može se reći da su Lombrozo i njegovi sledbenici (Feri, Morseli, Serđi, Ferero...) autori bez kojih i ne bi bilo Kamovljevih eseja jer Kamov ne samo da direktno prenosi njihove tekstove, ideje i rešenja, već njihove stavove kao opštevažee uključuje u svoja razmišljanja i bez pozivanja na njih.

U tekstu „O djelu C. Lombrosa”, Kamov o Lombrozu govori iz organicističke perspektive poredeći njegovu teoriju sa biljkom koja se razvila od zrna do razgranatog stabla. Kamov prati razvoj Lombrozovog dela od novinskih tekstova do poslednjih ostvarenja među kojima su *L'uomo delinquente* i *L'uomo di genio*, koja smatra monumentalnim. Alegorijska slika je dopunjena i komentarima o Lombrozovoj nekadašnjoj usamljenosti koje više nema jer sada sa njim saraduju Feri, Ferero i Morseli. U daljem tekstu Kamov komentariše Lombrozove knjige o zločincu i geniju, opisuje njegovu metodologiju („mjerio istom mjerom raznolike lubanje” (Kamov, 1958: 19)), hvali interdisciplinarnu prirodu njegove nauke. Hvaleći Lombrozovu knjigu o geniju, Kamov kaže da se kroz nju prolazi kao kroz zatvor, biblioteku i ludnicu, da se u njoj sreću živi ljudi, da je sam Lombrozo

podacima, odnosno na dokazima koje pronalazi u literaturi autora uverenih u tačnost zaključaka pozitivistički orijentisane nauke.

zagledan kao i da gledalac ne zna među koje bi je nauke svrstao. Kamov insistira na vizuelnom jer i Lombrozo posmatra kao i njegov čitalac. Lombrozove knjige, posebno *L'homme criminel: atlas* (Lombroso, 1888) su bogato ilustrovane a sam početak njegove naučne afirmacije ima vizuelnu prirodu: 1885. godine on je u Rimu organizovao međunarodnu izložbu i konferenciju na kojoj su predstavljeni brojni predmeti: „fotografije kriminalaca, oružje kojim se pljačkalo i ubijalo, gipsani odljevi glava optuženika, lubanje i staklenke s mozgovima, pažljivo uklonjeni uzorci tetovirane kože s tijela mrtvih prestupnika, drveni namještaj koji su izrađivali stanovnici umobolnica, crteži i karikature” (Čutura, 2016: 18). Na ovaj način se može bolje razumeti tvrdnja da je za Kamova „fenomen tjelesnosti fundamentalan i da je on zapravo prvi hrvatski pjesnik koji je od tijela učinio temu (tekst)” (Milanja, 2010, para. 4). Telo i njegovi oblici, ključno za pozitivističku kriminologiju, postalo je glavni interes Kamovljeve poezije ali i njegovih pripovedaka.

U drugom tekstu u kome se Lombrozo apostrofira u naslovu („Enciklika, Lombroso i škola”), Kamov prenosi stavove oca Torea o papinoj enciklici protiv modernista i njihovog ateizma ali i Lombrozov članak u kome se Italija posmatra kao siromašna i primitivna zemlja. Lombrozo govori i o strahu koji je „majka religije” (Kamov, 1958: 77).

U trećem tekstu („Lombroso (fragmenti)”), Kamov polazi od stava da Lombrozo „umrvši za svijet, oživje za Hrvatsku” (Kamov, 1958: 157). Ovaj tekst je važan ne samo zato što u njemu Kamov pokazuje svoje divljenje prema Lombrozu i poznavanje njegovog učenja, već i zato što predstavlja svojevrsnu sumu ranije napisanih tekstova o razbojniku Musolinu, kiparu Čifarielu, ministru Nasiju, pesniku Leopardiju, Koloseumu, crkvi Sv. Petra, Siciliji, Sardiniji, krađi na severu Italije. U svojevrsnom sažetku (fragmentima) svojih ranijih tekstova u članku o Lombrozu Kamov indirektno priznaje ne samo prisustvo oca moderne kriminologije u njima već i njegov presudan uticaj na njihovo nastajanje. Kamov beleži da se o Lombrozu u Hrvatskoj počelo pisati tek nakon njegove smrti a da je do tada objavljeno samo nekoliko crtica. Lombroza smatra predvodnikom generacije koja je preporodila Treću Italiju, tvorcem metode koju su usvojili najumniji Italijani, autorom koji je otvorio još uvek nerešena pitanja o zločinu i kazni, degeneraciji i duševnosti, pelagri i kretinizmu, spiritizmu, odnosu pojedinca i mase, dvema Italijama... Iznova raspravlja o zločincu i geniju ali i o samoj Lombrozovoj genijalnosti. Kamov definiše „lombrozizam” kao metodu koja pokazuje da „zakoni pisani za zdrave ljude ne mogu vrijedeti za bolesne” (Kamov, 1958: 160). Ističe i da je Lombrozo napisao knjigu protiv klerikalizma kao i da je video „bića, kojih su djela različna od naših, kako im je različna i fizionomija, život i duševnost” (Kamov, 1958: 159). Fragmenti o Lombrozu beleže i uticaj njegovih teorija na

D'Anuncija koji je u svojim romanima predstavio „degenerovane muškarce intelektualce, koji omekopute do ženstva” (Kamov, 1958: 162).

Lombrozo je povod da Kamov iznese i svoje stavove o književnosti. Za njega dela velikih pisaca „traže čovjeka, ljepotu i protančanost u grubim i jednostavnim formama života; što zapažaju sve nijanse i najmračnijih boja ljudske psihe; što jačaju i najslabije energije našeg bitisanja” (Kamov, 1958: 153). Književnost može svojom iskrenom prirodom, slobodom stvaranja i ozbiljnom izgradnjom „i najprostijim sižejima, najprevratnijim idejama i najbrutalnijom stilistikom samo ufiniti, oplemeniti i ugladiti” (Kamov, 1958: 153). Kamov Lombrozovo delo smatra upravo takvim i to je, uveren je, osetila i književna kritika koja ga smatra za nešto više od čiste književnosti. Govoreći o inferiornosti žena, Kamov to čini na isti način kao i njegovi uzorni autori koji su tvrdili da je „moralna osetljivost kod žena slabija nego kod muškaraca” (Lombroso & Ferrero, 2004: 64). On iznova podseća koje osobine ima rođeni zločinac (životinjska lobanja, klempave uši, škiljave oči, bujna kosa, retka brada, levorukost, jaka čeljust, asimetrično lice...) kao što će to činiti i u drugim tekstovima (Kamov, 1958: 7, 63, 113, 159). U poslednjem napisanom tekstu koji će biti objavljen tek 1952. godine, Kamov govori o svom shvatanju umetnosti koje izjednačava sa Poovim o kome kaže da je on autor koji „nije okružio svojih priča tendencioznošću i poučnošću, koja čini od umjetnosti ulični plakat” (Kamov, 1958: 248).

Kamovljevi tekstovi, u kojima Lombrozo nije naslovom određen kao ključna tema, oslanjaju se na njegovo učenje, bez obzira kakva je njihova žanrovska preokupacija. U tekstu „Iz Venecije (fragmenti studije)” Kamov grad na vodi vidi kao antikvarijat u kome poseban značaj ima nos Venecijanke koji čuva njeno poreklo, znak je smernosti i greha i donosi „sumnju u vjerodostojnost mletačkih krsnih listova” (Kamov, 1958: 11) koja se širi do pitanja da li su venecijanska umetnost i bogatstvo samo venecijanski, odnosno da li je nos venecijanski.⁷ Kamov izjednačava nos Venecijanke sa karakterom celog grada jer veruje da njen nos

⁷ Nos ima posebno mesto ne samo u fiziognomijskim teorijama već i u književnosti i drugim umetnostima (vidi posebno Rijke–Østermark & Johansen-Thomas, 2000). Zahvaljujući činjenici dugog i pogrešnog pripisivanja Aristotelu autorstva antičke *Fiziognomike* (Đurić, 1990: 565; Aristotle, 1955: 83), nos je stekao nezaobilazno mesto u karakterizaciji. Pseudo-Aristotel uspostavlja vezu između oblika nosa i osobina karaktera i to potvrđuje znanjem o životinjama: debele nozdrve – lenjost (potvrda za to je govedo), zadebljanja na kraju nosa znače neosetljivost (vepar), šiljat nos – gnev (pas), kružan i ravan – velikodušnost (lav), tanak kao kod ptica ali kukast – bestidnost (gavran), orlovski nos odvojen od čela – velikodušnost (orao), prčast nos – pohotnost (jelen), široke nozdrve označavaju strastvenost (Aristotle, 1955: 121–122).

izdaje „tri poriva – krađa, otimačina i razbojstvo” (Kamov, 1958: 11–12). Nos smatra izdajicom jer se ne može izobličiti, kastrirati, pritajiti i falsifikovati. Razmišljanja o nosu koji je prošlost i licu koje je sadašnjost, odvode Kamova do zaključka o prirodi umetnosti uličnog performerera: „Šetati radi šetnje, ne higijene, ubijati radi ubojstva, ne ideje: rođeni delikvent i rođeni artista!” (Kamov, 1958: 14). Kamov kritikuje hrvatsku kulturu u kojoj Gubec nema spomen ploču, Starčević je dosadan i svojim pristalicama i veliča pesnike „skitnika, luđaka i očajnika”, varvare „što ruše grubo, prosto, divlje, i iz ničega stvaraju – genijalnost, iz pljuvanja – poštivanje, iz dinamita – slobodu, iz luđaka – apostole, iz ničeanaca – socijaliste, iz zločina novo, veliko sveto čovječanstvo” (Kamov, 1958: 16). Lombrozovi rođeni zločinac i rođeni umetnik postaju neodvojivi od umetnosti i kosmopolitizma. Kamov i na drugim mestima govori o ideji čovečanstva. Međutim, on veruje da će čovečanstvo nastati nasuprot teoriji o nepromenljivosti lobanje, kako „veli pravo prijatelj Sergi” (Kamov, 1958: 30) jer se čovek može menjati nasuprot „teorija, koje su uostalom vrlo lijepe, zamamne i obmamne” (Kamov, 1958: 30). Za Kamova čovečanstvo čine hiljade analfabeta i jedan Dante, odnosno sugrađani Lombroza koji se začude kad vide čoveka sa dugom kosom.

Kamov pominje Lombroza kao autora koji je pisao o kamori (Kamov, 1958: 60); veruje da Lombrozo mora da postane vredan spomena posle svakog putovanja u Italiju kao što su to postali Rafael, Venecija i Napulj (Kamov, 1958: 70); Lombrozovu knjigu o zločincu smatra remek-delom italijanske naučne književnosti (Kamov, 1958: 118); govori o lombrozizmu kao školi koja je naišla na otpor kod pristalica slobodne volje, izazvala polemike kod pravnika i zgražavanje kada je počela da istražuje ideale čovečanstva (Kamov, 1958: 129); kaže da je u Napulju našao crkvu sa crtežima vernika koji liče na crteže zločinaca iz Lombrozove knjige (Kamov, 1958: 195).

Pored Lombroza, Kamov govori i o njegovim učenicima među kojima su prisutni Feri (koji se svojim umom pojavljuje između dobrih majki i požrtvovanih ljudi poput Don Kihota (Kamov, 1958: 18) i koji je jedan od potpisnika proglašavanja protiv klerikalizma), Ferero i Serđi (oni su saglasni da u Italiji postoje dve rase različite po formi lobanje (Kamov, 1958: 29)). Ferero je i autoritet koji zna da „italijanska žena, protivno engleskoj, voli govoriti o gaćama” (Kamov, 1958: 32); Kamov kaže da njegove stavove o južnjačkom individualizmu i severnjačkom kolektivizmu razume u potpunosti (Kamov, 1958: 38). Kamov podseća da je Ferero mesto civilizacije video na severu i zapadu. Međutim, razočaraće ga Feri, koji je „najumniji i najinteligentniji Lombrosov učenik” (Kamov, 1958: 188), i socijalistički lider, kada se bude rukovao sa kraljem i bude počeo da razmišlja o ulasku u vladu (Kamov, 1958: 186). Diveći se italijanskim naukama, kriminalistici i

patologiji, koje su postale familijarne „inteligentnijem laikatu” (Kamov, 1958: 148) Kamov nabraja njihove predstavnike među kojima su pored Lombroza, Sigele, Feri, Ferero, Venturi, Morseli, Mara, De Sarto i Vijadi (Kamov, 1958: 148).⁸

Kamov nema rezerve o naučnoj zasnovanosti fiziognomijskih teorija kao što će to biti slučaj kod Dvornikovića. Međutim, kada ushićeno piše o Garibaldiju, primećuje da je veliki revolucionar postao predmet poezije ali ne i nauke – to što niko u Italiji nije pristupio „kritički njegovoj psihi, lubanji i spisima” znači da su Italijani zaljubljeni u njega (Kamov, 1958: 49). Psihološka, frenološka i istraživanja teksta ali i rukopisa za Kamova su naučne discipline koje se ne mogu osporavati. Ali, Kamov dozvoljava da istovremeno postoji još nešto. U Garibaldijevom slučaju je reč o ljubavi naroda naspram nauke. Druga mogućnost je vidljiva kada Kamov govori o Italiji kao zemlji koja je dala epohalna dela o geniju, ludaku i delikventu ali u kojoj još ni jedan književnik nije rekao da „znanost može mnogo, ali ne smije preći preko granica istine i fakata: poezija kao najčišća manifestacija lijepe knjige, može daleko više” (Kamov, 1958: 81). Paradoks nije ni najmanje stran Kamovljevoj misli. On modernu vidi kao spoj suprotnosti: „individualizacija dakle zločinaca i bolesnih u svestranoj socijalizaciji zdravih: najgenijalniji paradoks modernizma” (Kamov, 1958: 7).

Kamovljevi eseji pisani na italijanske teme završavaju podsećanjem na stanje u Hrvatskoj. Razlika između dve zemlje i dva naroda je uspostavljena na taj način da je Hrvatska u inferiornom položaju i da joj nedostaje mnogo toga što Italija već ima. Antiklerikalni napadi u Hrvatskoj, uveren je Kamov, odaju temperament jedne rase koji je „izgrađen klimatskim prilikama, ali zažbukan prilikama historičkim” (Kamov, 1958: 49). Kamov žali što dnevni događaji u Hrvatskoj izazivaju samo reportere i policiju a ne i naučnike kao što je to slučaj u Italiji

⁸ Ne možemo sa sigurnošću reći na koga Kamov misli kada pominje Venturija, De Sarta i Vijadija. S. Sigele (1868–1913) je bio kriminolog; E. Feri (1856–1929) je Lombrozov student i posle uspona fašizma, Musolinijev sledbenik; Đ. Ferero (1871–1941) je Lombrozov saradnik (zajedno su napisali knjigu *La donna delinquente*); E. Morseli (1852–1929), psihijatar i autor uticajne knjige o samoubistvu; V. Mar (1819–1904) nemački novinar koji je popularizovao termin antisemitizam. Stavovi u fašističkim zvaničnim publikacijama jasno pokazuju uticaj tradicije italijanskog pozitivizma, čiji su glavni predstavnici bili i autori koje Kamov visoko ceni: E. Morseli (1852–1929), R. Ardiđo (1828–1920) i Đ. Serđi (1841–1936). Važno je napomenuti da su „antropolog Đuzepe Serđi i kriminolog Enriko Feri (1856–1929), srdačno prigrlili fašizam” (Gasman, 2006: 529). Inače, Kamov izbegava da komentariše Lombrozovu antisemitsku knjigu *Antisemitismo e le Scienze Moderne* (1894).

(Kamov, 1958: 51) i poručuje čitaocima da potraže analogije sa Hrvatskom u činjenici da kamora počiva na oporezivanju (Kamov, 1958: 67).

Dvornikovićev pokušaj da stvori portret nacije svakako da vodi ka jednoj politici koja je imala svoju istorijsku ulogu posle Drugog svetskog rata a koja je danas nemilosrdno kritikovana iz perspektive nacionalističkih ideologija. Takođe, fiziognomijske, frenološke i teorije pozitivističke kriminologije imale su svoje sledbenike ne samo u umetnosti već i nacističkoj politici i rasnim teorijama.⁹ Kamov je pokušao da u časopisu *Pokret*,¹⁰ promovisanjem lombrozizma izbori pravo politikama i društvenim praksama koje je smatrao modernim. On je autor koji paradoks vidi kao suštinsku karakteristiku moderne jer paradoks koristi kao model svojih razmišljanja, ne samo kada je reč o odnosu nauke (bezuslovno prihvatanje pozitivističke kriminologije) i umetnosti (ona može više od nauke), već i kada uspostavlja odnos između prenošenja stereotipa o stanovnicima gradova, Severu i Jugu, ženama ili rasama i svog stava prema predrasudama do koga dolazi u putopisu o Đenovi, Marselju i Barseloni objavljenom pred sam kraj života. U Đenovi Kamov vidi muškarce sa orlovskim nosom koji ga podseća na Senj „samo što je Senj jedna materijalna propalica, koje su obično gore od moralnih, jer i to moraju nužno postati” (Kamov, 1958: 226). Nasuprot ove lombrozističke nužnosti odnosa između fizičkog i moralnog, Kamov prepoznaje svoje predrasude u susretu sa drugim krajem o kome se već mnogo govorilo i „o kome ima uglavnom naučeno mnijenje i pojam, onda mu sve trice dokazuju to mnijenje i taj pojam, i niti se ne domisli, da je došao i otišao iz kraja predrasuda – s predrasudom” (Kamov, 1958: 232). Uočavajući da predrasude potiču iz već stečenog znanja, Kamov nagoveštava spremnost da se oslobodi takvih stavova. Međutim, do toga neće doći zbog prerane smrti ali se taj proces može pratiti u njegovim proznim ostvarenjima.¹¹

⁹ Više o tome kako je „nacistički mit i način na koji je pogrešna teorija sa polja komparativne filologije pogrešno transformisana u devetnaestovekovnu fizičku antropologiju i dvadesetovekovnu rasnu teoriju” (Stemmler, 1993: 151) u (Gombrich, 1963: 107–112).

¹⁰ A.G. Matoš je izrazito negativno pisao o književnom delu Janka Polića Kamova ali su razlozi njegove negativne kritike bili ideološki. Naime, činjenica da je Kamov bio saradnik časopisa *Pokret* za Matoša je bila „najveća (ideološki obojena) diskvalifikacija” (Bošković, 2014: 23). Pojednostavljeno govoreći, Matoš pored ostalog zamera *Pokretu* zato što širi jugoslovenske ideje.

¹¹ Ova pretpostavka biće istražena u drugom radu.

Odnos prema književnoistorijskoj poziciji Janka Polića Kamova se menjao tokom vremena i kretao se od njegovog pozicioniranja od moderne do avangarde, od ekspresionizma do nadrealizma. U novijim istraživanjima neretko se iznova problematizuje njegova književnoistorijska pozicija. Slaven Jurić, istražujući ambivalentnosti Kamovljeve poezije, polazi od pretpostavke da postoji procep „između teksta i popularne predodžbe” (Jurić, 2014: 226) i dolazi do zaključka da u njegovoj poeziji „ispod anarhije iskaza, krije se viši red lirskoga kazivanja” (Jurić, 2014: 234). Andrea Majer-Frac tvrdi da je teško „složiti se sa ocjenom Kamova kao avangardista” (Meyer-Fraatz, 2014: 244), odnosno da „u mnogim pogledima Kamov ostaje tradicionalan” (Meyer-Fraatz, 2014: 244).

Ipak, Kamovljeva pozicija je najpreciznije određena paradoksom i zato se možemo složiti da je on pesnik „bodlerovske ‘estetike ružnog’, i njezine negacije ujedno” kao i da je on „eminentno antiprosvjetiteljski (na Šenoin način) i antiracionalistički postavljen pjesnik – iako u njegovim feljtonima susrećemo obrnute iskaze – koji preferiraju individualno, tjelesno, osobno, izvorno-prirodno iskustvo” (Milanja, 2010, para 6). Milanja napominje da je i Kamovljevi junak iz romana *Isušena kaljuža* nastao na temelju znanja o italijanskoj pozitivističkoj školi,¹² kao i da Kamova više „određuje dvostrukost (na planu života i na planu umjetnosti) više negoli raspolovljenost [podvukao C.M.]” (Milanja, 2010, para. 3).

Pojam moderne je protivrečan i ne može se svesti na jednu dimenziju. Modernu u Hrvatskoj kulturi razumemo na način na koji je započelo njeno samorazumevanje kao skupa različitosti viđenog u „disparatnom nabranjanju” (Žmegač, 2001: 18). Kamov modernost prihvata kroz nauku, birajući „pretjeranost naučne analitičnosti” (Žmegač, 2001: 19) i prihvatajući stav odbijanja svake naučnosti, što je takođe, iako paradoksalno, predstavljalo modernistički izbor.

Opisujući nepobedivost modernih, Latur tvrdi da je njima postalo moguće da posežu „za prirodnim naukama da bi kritikovali lažne težnje moći” istovremeno „koristeći nedvosmislenosti humanističkih nauka da bi kritikovali lažne težnje nauka i naučne dominacije” (Latur, 2010: 54). Upravo je to vidljivo u Kamovljevom prihvatanju nauke i antiklerikalizma, širenju težnje za preobražajem Hrvatske i simultanom veličanju poezije, klerikalizma koji je dogmatski

¹² I Lombrozovo, veoma nekoherentno učenje, može se odrediti na sličan način. Čutura, pozivajući se na zaključke drugih autora (Rafter & Ystehede, 2010: 271), kaže da je u Lombrozovom delu reč o „neupitnoj ovisnosti o utjecajima vizualne i književne gotike te primjeru supostojanja protuslovnih pristupa znanstvenom pitanju kriminala i njegovoj etiologiji, gdje su se na temelje prosvjetiteljskog racionalizma nadograđivali romantičarski interesi za jezovitim i izopačenim” (Čutura, 2016: 20).

konzervativan ali moderan u svemu ostalom (Kamov, 1958: 53) i u odustajanju od tendencioznosti i poučnosti kao što je to učinio E.A. Po. Kamov je moderan na način na koji Latur određuje poziciju modernog čoveka jer „onaj koji nikad nije osetio kako u njemu treperi ta dvostruka sila ili koji nikad nije bio opsednut distinkcijom racionalnog i iracionalnog, lažnih znanja i pravih nauka, taj nikad nije bio moderan” (Latur, 2010: 55).

Kamov, koji je visoko vrednovao nauku ipak nije dozvolio da njen temelj zasnovan „na obeshrabrujućem svetu brojeva i na predrasudi ‘pozitivne’ metode, ravnodušne prema svemu što u činjenicama iskustva ima kvalitativno svojstvo i vrednost simbola” uništi „svaku mogućnost za suptilni odnos s tajnim silama stvari” (Evola, 2010: 396).

U poeziji hrvatske moderne mapirana su četiri strukturalna tipa koji se razlikuju u shvatanju poezije i umetnosti. Reč je o modelu sklada i harmonije koji poeziju smatra autonomnom oblašću; modelu mita i stilizacije (umetnost je dekorativna); modelu koji afirmiše katoličko pesništvo i umetnost razume kao promociju morala, vere i hrvatstva dok anarhističko-orgijastički model ima dekonstrukcijsku i destruktivnu nameru (Milanja, 2010, para. 2). Milanja smatra da Kamov stvara u okviru četvrtog modela koji stilski objedinjuje „elemente verzima (biologizmom), futurizma (tehničkim), modernističkog psihologizma, psihoanalitički tijek svijesti s osviještenom označiteljskom instancijom, anticipirajući nadrealizam i ekspresionizam” (Milanja, 2010, para. 2). Međutim, posle istraživanja Kamovljevog lombrozizma moguće je tvrditi da prokleti pesnik hrvatske moderne objedinjuje u sebi nespojive manifestacije moderne i tako do danas zbunjuje istraživače. Kamovljeva varijanta modernizma polazi od danas diskutabilnih teorija ali i čuva mesto za književnost oslobođenu spoljašnjih imperativa u kojoj jedini kvalitet neće počivati na kauzalitetu pozitivizma. Njegov modernizam je poseban i kao takav bi se mogao nazvati modernizmom sinteze u kome je paradoks zauzeo povlašćeno mesto. Sam Kamov se otuda bolje razume kao višestruka figura kojoj ni jedan od modela moderne u hrvatskoj književnosti nije ostao stran jer on umetnost istovremeno vidi kao autonomno i polje „najbrutalnije stilistike” koje može da oplemeni, ali i polje koje može da hrvatstvu i katoličanstvu promeni hijerarhijsku poziciju a da pri tom ne odustane od svojih namera da bude kandžija i ostruga.

Željko D. Milanović

JANKO POLIĆ KAMOV AND CESARE LOMBROSO: MODERNITY AND
POSITIVISTIC CRIMINOLOGY

Summary

In this paper the selected examples are analysed by using physiognomy theories and their influence on politics and everyday reality is tested. Popular psychology handbooks by Dvorniković show some typical features of Yugoslavs by using physiognomy discourse. The range of physiognomy theories which is strived for always exceeds the textual and tends to redesign the reality. Created by an Italian author, Cesare Lombroso, these kinds of expectations may be identified and argued for in publicistic texts written by Janko Polić Kamov in the first decade of the 20th century. The presence of Lombroso as mandatory reading could have given us an excuse for Kamov's differences reference to his relationship towards the society. However, it appears that Lombroso's impact on Janko Polić Kamov's literature is more far-reaching and provocative. The paper attempts at creating an introduction into the future research of characterization based on the proposition that morals influence physical appearance both in the stories and the novel by Janko Polić Kamov. Furthermore, the paper carries out a research to conclude whether this proposition is abandoned in order to confirm the author's positioning among the avant garde authors, and not solely the modern ones. The research in the future is planned to be carried out by the analysis of modern Croatian and Serbian literature and the literature between two great wars. The paper will also observe the future roles of the authors Kamov enthusiastically writes about: from the 1920's on, most of them will heartily welcome fascism, fundamentally based on the ideology of positivism. The presence of Lombroso and his followers, as well as their attitudes in Kamov's feuilletons questions his understanding of modern and his position inside of Croatian modern. The latter has moved from ecstatic acceptance of science to its complete rejection, and it can be found in Kamov as a contradictory figure which finds both options possible, although at first it seems that he was an exclusive advocate of 19th century positivism.

Keywords: physiognomy, positivist criminology, hierarchy of values, modern in Croatian literature.

LITERATURA

- Apostolov, S. (2008). *Misterija lica*. Beograd: Esoteria.
- Aristotle (1955). *Minor Works*. London: Harvard University Press.
- Benedict, B.M. (1995). Physiognomy and Epistemology in Late Eighteenth-Century Sentimental Novels. *Studies in Philology*, 92, 3, 311–328.
- Bošković, I. (2014). Kamov (zašto ga Matoš nije volio?); geneza jednog odnosa. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 13–25.

- Cavaglion, G. (2011). Was Cesare Lombroso Antisemitic?, *Journal for the Study of Antisemitism*, 3, 647–665.
- Cesare Lombroso (1906). *Dom i svijet*, 1. lipnja. 218.
- Čutura, V. (2016). Postmodernizam i kriminologija – povratak antropološkim izvoristima. *Književna smotra*, 182, 4. 17–22.
- Đurić, M. (1990). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [ćir.]
- Dvorniković, V. (2000). *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Prosveta. [ćir.]
- Evola, J. (2010). *Pobuna protiv modernog sveta*. Čačak/Beograd: Gradac K.
- Ferluga-Petronio, F. (2014). La ricezione di Janko Polić Kamov in Italia. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 26–34.
- Gasman, D. (2006). Positivism. U: Blamiers, C.P. (ed.) (2006). *World Fascism. A Historical Encyclopedia* (Volume 1: A–K). Santa Barbara: ABC–CLIO. 528–529.
- Gombrich, E. (1963). *Meditations on a Hobby Horse and Other Essays on the Theory of Art*. London: Phaidon Press.
- Grabežno umorstvo u Mariboru (1903). *Dom i svijet*, 5. 98.
- Hall, J. Y. (1977). Gall's Phrenology: A Romantic Psychology. *Studies in Romanticism*, 16, 3, 305–317.
- Jurić, S. (2014). Ambivalentni glasovi Kamovljeve *Psovke*. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 225–235.
- Kamov, J.P. (1958). *Članci i feljtoni. Pisma*. Rijeka: „Otokar Keršovani“.
- Književnost (1910). *Dom i svijet*, 17. 338.
- Latur, B. (2010). *Nikada nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lombroso, C. (1888). *L'homme criminel: atlas*. Rome: Bocca Frères.
- Lombroso, C.–Ferrero, G. (2004). *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. London: Duke University Press.
- Meyer-Fraatz, A. (2014). Ambigvitet i ambivalentnost u „Romanu” Janka Polića Kamova. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za

- komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 236–247.
- Milanja, C. (2010), Pobjunjenik s razlogom. *Vijenac*, 427. Preuzeto sa <http://www.matica.hr/vijenac/427/pobjunjenik-s-razlogom-1781/>
- Pismo iz Zagreba (1905). *Glasonoša*, I, 8.
- Polić, N. (1958). Iskopine. U: Polić Kamov, J. (1958). *Pjesme. Novele. Lakrdije*. Rijeka, „Otokar Keršovani”. 5–56.
- Rafter, N.–Ystehede, P. (2010). Here Be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control. U: Deflem, M. (ed.). (2010). *Popular Culture, Crime, and Social Control*. Bingley: Emerald Group Press. 263–284.
- Rane otadžbine (1899). *Hrvatski radnički glas*, III, 19.
- Rijke, V. D.–Østermark-Johansen, L. & Thomas, H. (2000). *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*. London: Middlesex University Press.
- Stanucanović, J. (2008). Predgovor. U: Apostolov, S. (2008). *Misterija lica*. Beograd: Esotheria. 5–7.
- Stemmler, J.K. (1993). Physiognomical Portraits of Johann Caspar Lavater. *The Art Bulletin*, 75, 1, 151–168.
- Tytler, G. (1982). *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*. Princeton: Princeton University Press.
- Wolfgang E.M. (1961). Pioneers in Criminology: Cesare Lombroso (1825–1909). *Journal of Criminal Law and Criminology*, 52, 4. 361–391.
- Zdravstvo (1903). *Dom i svet*, 17. 339.
- Žmegač, V. (2001). Osnove moderne. U: Batušić, N.–Žmegač, V.–Kravar, Z. (2001). *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*. Matica hrvatska: Zagreb. 11–24.